

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Олеся Сулима

ORCID: orcid.org/0000-0002-3565-4392

DOI 10.31558/1815-3070.2020.40.1.6

УДК 811.161.2'367.625'37(045)=111

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У дослідженні розглянуто структуру семантичного поля процесуальності, репрезентованого дієслівною лексикою, іменниками, фразеологізмами, словосполученнями та висловленнями, в українській мові. З'ясовано специфіку центральних лексем, встановлено специфіку ближньої та дальньої периферії, зокрема окреслено втрату акціональними дієсловами семи дії та набуття ними власне процесуального значення, встановлено субстантиви та фразеологізми, а також словосполучення, здатні формувати процесуальну семантику висловлення.

Ключові слова: семантичне поле, архісема, центр, периферія, лексема, фразеологізм, односкладне речення.

Лексична система будь-якої мови характеризується надзвичайною рухливістю, що ускладнює її систематизацію. Крім того, що саме лексичні одиниці виявляють найширшу здатність до метафоризації, десемантизації, граматикалізації тощо, лексичний склад постійно поповнюваний за рахунок появи нових номінів предметів та явищ позамовної дійсності. Проте на початку ХХ ст. у лінгвістиці сформувався напрямок лінгвістичних досліджень в аспекті аналізу зв'язків мовних одиниць, пов'язаних архісемою, тобто елементом семантики, спільним для великої кількості слів (з часом до лексичних засобів вираження архісеми додали навіть словосполучення та висловлення), що пізніше дістали назву «семантичне поле». Перші спроби уточнити та розвинути це поняття здійснив німецький дослідник Й. Трір, якого вважають основоположником теорії лексико-семантичного поля, хоча дослідження в цьому напрямі здійснювалися вже з кінця ХІХ ст. На думку Й. Тріра, поняття семантичне поле – це структура певної сфери або певного кола понять, що в мові реалізована лексичним полем, тобто сукупністю елементів словника (Trier). Дослідник вважав, що всі складники семантичного поля пов'язані парадигматичними зв'язками. Пізніше були спроби розвинути, доповнити, уточнити теорію поля в лінгвістиці (Porzig; Ullmann). Проте можна констатувати, що досі немає єдиного погляду на це явище, оскільки вчені по-різному трактують об'єкт дослідження поля: як «одиницю» лексичної системи мови; як властивість кожного поля; як принципи зв'язків між складовими елементами поля (Караулов). Відрізняються також елементи, що їх зараховують до поля: від лексем до всіх лексичних, граматичних, словотворчих, фразеологічних засобів. Спільною ознакою поля, проте, в усіх дослідженнях є обов'язкова наявність інтегральної семи для всіх мовних одиниць, що є складниками. У про-

понованому дослідженні семантичне поле розглянуто як складну структуру, в якій можна виділити центр та периферію (ближню та дальню) і яка включає всі можливі засоби вербалізації архісеми «процес» як дії, що відбувається незалежно від волі суб'єкта, в українській мові: лексеми, фразеологізми, синтаксичні конструкції, еквівалентні реченням.

Незважаючи на те, що в останні роки дослідження польових структур становить значний інтерес для науковців, досі не було здійснено аналізу структури семантичного поля процесуальності. Вочевидь це пов'язано з тим, що абсолютна більшість мовознавців вважає, що всім дієслівним лексемам апіорі властива процесуальна сема (Мещанинов; СУЛМ). Однак не всі дієслова мають сему процесуальності у прямому значенні, крім того, деякі дієслова у другому або наступних значеннях втрачають цю сему, виражаючи характеристизацію, постійні властивості, стан суб'єкта, відношення до об'єкта тощо, тому в пропонованому дослідженні розглянуто власне процесуальні дієслова, тобто ті, що позначають дію, яка відбувається незалежно від волі суб'єкта (Ломтев), яка є неспрямованою і не має вказівки на межу. Саме предмет дослідження, недостатнє дослідження зумовлює його актуальність.

Мета статті – встановити засоби вербалізації поняття «процес» в українській мові. Завдання – з'ясувати специфіку поняття «процес»; встановити архісему семантичного поля процесуальності; окреслити основні центральні та периферійні засоби вербалізації поняття «процес» в українській мові.

Дослідження ґрунтується на методологічних засадах дескриптивної та структурної лінгвістики із залученням елементів психолінгвістики. У процесі дослідження використано такі методи: описовий (інвентаризації результатів анкетування з метою встановити основні особливості класифікації дієслівної семантики); компонентний (для визначення елементарних змістових одиниць поняття) та контекстуального аналізу (з'ясування впливу окремих елементів контексту на трактування значення дієслів). Пропонована розвідка продовжує низку публікацій, спрямованих на встановлення специфіки процесуальних дієслів, зокрема структури семантичного поля процесуальності, його ядра, центру та ближньої і дальньої периферії.

У дослідженні підтримано концепцію, згідно з якою будь-яке семантичне поле характеризується такими основними ознаками: 1) наявністю семантичних відношень (синонімічних, антонімічних тощо) між його складниками; 2) системністю (постійністю) цих відношень; 3) взаємозалежністю та взаємообумовленістю мовних одиниць (окремі одиниці різних рівнів – морфологічного та синтаксичного – взаємодіють в аспекті різних відношень у межах поля); 4) відносною автономністю поля (одиниці одного поля, особливо периферійні, можуть входити до іншого або інших семантичних полів); 5) безперервністю позначення його змісту; 6) взаємозв'язком семантичних полів у межах всієї лексичної системи (ближня та дальня периферія накладаються на периферію чи навіть центр інших полів). Дослідження також ґрунтується на ідеї О. Ю. Антонова, який вважав, що для організації семантичного поля важливими є такі елементи, як: 1) ядро, репрезентоване родовою семою, навколо якої організоване поле;

2) центр, сформований одиницями з інтегральним значенням; 3) периферія, до якої належать одиниці, більшою мірою віддалені своїм значенням від ядра. Як правило, периферійні елементи пов'язані з іншими семантичними полями; 4) фрагменти, що є вертикальною ядерною і центрально-периферійною структурою (Антомонов). Саме цю структуру поля розглянуто в пропонованому дослідженні. Крім того, аналіз семантичного поля включає не лише лексичні одиниці різних частин мови, але й фразеологізми, словосполучення та висловлення. У розвідці виокремлено найчисельніші семантичні групи центру та периферії поля.

Центр семантичного поля процесуальності

Специфікою поля процесуальності є його архісема: це перетворення, трансформація, зміна суб'єкта поза його волею, тобто дія, що відбувається неспрямовано. Дієслова, які входять до центру поля, характеризовані такими граматичними значеннями, як неперехідність, недоконаний вид, нульовий стан.

Центральними компонентами поля є дієслівні лексеми з прямим позначенням процесуальності. Серед них можна виділити такі найчисельніші:

1. Дієслова, що позначають процеси природи різного характеру: а) зміну дня і ночі (*світати, вечоріти, смеркати, темніти, біліти, сутеніти, дніти, розвиднюватися, розвиднятися*), б) атмосферні опади (*дощити, сніжити, хурделити, росити, мрячити, сльотити, мжичити, туманитися*), в) зміни навколишнього середовища (*тепліти, теплішати, холодніти, холоднішати, похолодати, холодити, похолодити, розпогодитися*), г) зміни пір року (*весніти, відзиміти, осеніти*), ґ) зміни стану неба (*розвиднятися* (про небо), *похмарити, прояснятися, вияснятися, світліти, світлішати, хмаритися*), д) стихії (Кутня, 208-209) (*блискати, мести, засипати, віяти, завівати, припикати*). Дієслова груп а), б), в) характеризовані наявністю імпліцитного суб'єкта процесуальної ознаки і переважно не потребують поширення іншими компонентами. До групи г) зараховано дієслова, що зафіксовані у Словнику української мови як суб'єктні (СУМ I: 341; СУМ V: 759), причому суб'єктом часто виступає однокореневий іменник: *Весна весніла; Зима відзиміла*, однак у творчості сучасних письменників ці дієслова розширюють функціонування у сферу безособовості: *Відзиміло* (В. Шкляр); *Осеніє* (І. Жиленко); *Ще не відвесніло* (К. Сенченко); *Відвесніло* (Г. Онацька); *Відвесніло* (А. Станіславська). Дієслова груп ґ), д) можуть уживатися з суб'єктом і без суб'єкта: *віхолити* – ***Віхолить*** уже третю добу; *Вітер віхолив* снігом; *сіяти* – ***Сіє*** зранку, не перестаючи; ***Сіє*** з неба дощ тощо. Специфікою дієслів групи в) є їхня відад'єктивна похідність, причому дієслова утворювані від нульового або вищого ступеня зі збереженням формотворчого суфікса *-и(-иш-)*: *темніти* «1. Ставати темним або темнішим (у 1, 2 знач.). 2. безос. Вечоріти, сутеніти» (СУМ 10: 69) та *темнішати* «1. Ставати темнішим. 2. безос. Вечоріти, сутеніти» (СУМ 10: 69). Дієслова решти груп є первинними, оскільки на початку людина позначала явища позамовної дійсності за ознаками дії, процесу, а пізніше, з розвитком здатності до абстрактного мислення, з'явилися похідні іменники, утворені безафіксним способом: *світати* – *світанок*; *дощити* – *дощить*.

Дієслова на позначення явищ та перетворень стану природи активно вживані в мовленні, крім того, вони мають тісно пов'язані значення, які можуть ме-

тафоризуватися в окремих випадках, зокрема, коли йдеться про перенесення процесуальної ознаки зміни стану на частини тіла людини, часто на обличчя: *Обличчя виясняється* (стає привітнішим), *світлішає* (набирає радіснішого виразу), *хмарить* (невеселий чи гнівний вираз) або перенесення процесів природи на вияви емоцій, почуттів: *Серце холоднішає* (втрачає інтерес). Деякі дієслова є головними компонентами фразеологічних єдностей, що зберігають процесуальне значення: *розвидняється в очах (в голові)*; *світ наче розвидняється*; *очі блискають*; *припікає до живого* тощо.

2. Дієслова, що позначають зміну, трансформацію станів, якостей предметів, явищ, осіб. Основна їхня ознака – прикметникова мотивованість: *теплій – тепліти, тепліший – теплішати, червоний – червоніти, буряковий – буряковіти, білий – біліти, чорний – чорніти, темний – темніти, темніший – темнішати, дерев'яний – дерев'яніти, скляний – скляніти, льодяний – леденіти, іржавий – іржавіти*. Дієслова, утворені від якісних прикметників вищого ступеня, зберігають суфікс *-ш-(-иш-)*, проте, як і дієслова першої групи, вони не втрачають сему градуальності, пор.: *біліти* «1. Ставати, робитися білим, світлим, ясным. // Ставати, робитися блідим; бліднути» (СУМ 1: 182) та *білішати* «Ставати, робитися білішим; світлішати // Бліднути» [6, Т. 1, с. 182]; *червоніти* «1. Ставати, робитися червоним» (СУМ 11: 297) та *червонішати* «Ставати, робитися червонішим» (СУМ 11: 298); *чорніти* «Ставати, робитися чорним або чорнішим (у 1-3, 8 знач.)» (СУМ 11: 356) та *чорнішати* «Ставати, робитися чорним (у 1-3, 8 знач.), чорнішим; темнішати» (СУМ 11: 356). До цієї групи слід зарахувати також дієслова на позначення змін внутрішніх, фізіологічних ознак суб'єкта-істоти, що переважно так само мають відад'єктивне походження: *змушніти, змарніти, осунутися, податися, схуднути, охмеліти, сп'яніти*. Ці дієслова більшою мірою вимагають залежного обставинного поширювача, переважно каузатива, що пояснює процесуальні перетворення.

3. Неперехідні дієслова звучання. До цієї групи слід зарахувати позначення звукових процесів, реалізовуваних особами та тваринами: *гикати, цмокати, сопіти, чхати, плямкати, окати, ахати, бекати, мекати, мукати, ревіти, сичати, цвірінькати, гарчати, скавчати, шипіти, завивати*. Дієслова плямкати, охати, ахати, окати тощо слід зарахувати до цієї групи, якщо вони позначають неспрямовану, мимовільну дію, наприклад, дієслово *плямкати* має значення «1. Прицмокувати під час жування. 2. Видавати, утворювати звуки чмокання» (СУМ VI : 603), проте в українському етикеті плямкання є табуїзованим, тому це явище сприймане переважно як неспрямоване, зумовлене специфікою будови органів жування, пор. *Та бо не плямкай, бо всі свині позбігаються на твоє плямкання*. (Словарь української мови III: 199). Крім того, сюди належать дієслова на позначення процесів природи або будь-яких інших звукових виявів, характеризовані ускладненням семного складу, оскільки поєднують сему процесуальності з іншими семами: семою градації – вищого вияву процесуальної ознаки або подібності наприклад, *свистіти, стугоніти, ревіти, завивати* – про вітер; семою подібності: *сичати* («Утворювати свистячі звуки, швидко розсікаючи повітря (про предмети)» (СУМ 9: 210), *цмокати* (про явища або предмети, що видають

звуки, подібні до звуків живих істот (СУМ 11: 241); *сюрчати*, *дзижчати*, *хурчати* («...про веретено, кулю, осколок снаряда тощо» (СУМ 9: 909) тощо. Також до цієї групи належать метафоризовані дієслова, що своїм першим значенням мають позначення звуковияву, оскільки вони не змінюють основну сему, проте набувають здатності поєднуватися із суб'єктами іншої семантики; істоти замість неістоти і навпаки: *Сестра цвірінькає* («2. Переносне. Говорити швидко, голосно» (СУМ 11: 233), *Він аж сичав* («4. Говорити здавленим від злоби, люті, роздратування і т. ін. голосом») (СУМ 9: 210). Оскільки людина спочатку фіксувала звуки живої природи, на що вказує подібність дієслівних номенів до позначуваних звуків, то всі дієслова цієї групи є первинними.

4. Власне процесуальні дієслова, переважно об'єктно-результативні (*сіяти*, *збирати*, *сушити*, *топити*, *заточувати*, *очищати*), коли йдеться про регулярні або повторювані процеси. Їхньою особливістю є наявність об'єктної синтаксеми, проте у висловленнях вона може бути пропущена: *Щовесни сієш, щоосені збираєш*. Вони виявляють широкий потенціал до утворення похідних іменників (Сулима) і характеризовані наявністю суб'єкта-істоти. Крім того, вони можуть виступати у метафоризованих або граматицізованих значеннях, зберігаючи сему процесуальності (*Що посієш, те й пожнеш*), а тому займають центральне місце як засіб вербалізації семантики процесуальності.

5. Дієслова на позначення запаху: *пахнути*, *пахіти*, *віяти*, *пахтіти*, *пахкотіти*, *душити*, *духмяніти*, *відгонити*, *віддавати*, *перти*, *тхнути*, *смердіти*, *воняти* (розм., рідко). Дієслова цієї групи переважно позначають процеси, що відбуваються в природі, а тому вживані переважно в безособових конструкціях: *Пахне сіном*; *Відгонить сирість* (у 3 значенні «сирість – розм. Специфічний запах чого-небудь» (СУМ 9: 198); *Смердить прілістю*; *Духмяніє земля*; *Віють пахощі з поля*. Крім денотативних та конотативних значень, ці дієслова також позначають різні рівні градації процесу: *пахнути*, *душити* – 0; *духмяніти* – 1; *пахіти* – 2; *відгонити*, *віддавати* – 0; *тхнути* – 1, *смердіти* – 2. Нульовий ступінь – це мінімальний або звичайний (денотат) вияв процесуальної ознаки, перший ступінь – вищий і другий рівень – найвищий рівні вияву. Дієслова одного ступеня градації, проте, можуть вживатися на позначення іншого ступеня для підкреслення специфіки процесу. Слід зазначити, що ступенювання вияву ознаки умовне, оскільки словникова дефініція фіксує майже тотожні значення лексем цієї групи. Однак в художніх творах, засобах масової інформації за окремими лексемами закріплене специфічне функціонування: наприклад, дієслово *тхнути* у ЗМІ вживане часто в переносному значенні: *Тхне Соросом* (Укрінформ); *Ідея створення «Консультативної ради» по Донбасу тхне російською технологією* (UNN); *Сьогодні, наголосив Кондратюк, від усіх їхніх артистів «тхне агресивною мертвечиною»* (Антикор); *«Відділення сексуальності від сімейного життя – тхне трупною смертю!» – Отець Олександр Чумаков* (Радіо Марія); *А в даному випадку, від американських порад надто вже тхне тим, що наші західні друзі люблять називати «подвійними стандартами»* (Патріоти України). Уживані й конструкції з дієсловом *тхнути* у значенні «Мати якийсь запах, сильно, різко пахнути чим-небудь, здебільшого неприємно» (СУМ Х: 332), проте пере-

важно для позначення неприємного, але не дуже різкого, сильного запаху. При цьому для того, щоб позначити погіршення запаху використовують лексеми *сморід* або *смердіти*: *Що **тхне** у Львові? Уже майже рік Львівська мерія шукає причини неприємного запаху в місті... Бувають такі дні у Львові, що відчинити вікно у помешканні неможливо через жахливий запах із вулиці. Це спостерігається, коли є високий атмосферний тиск, повітря стає сухим. А ось коли йде дощ, **смороду** немає* (Радіо Свобода). Лексема *смердіти* послідовно вживана в художніх та публіцистичних текстах на позначення неприємного сильного запаху: *Обережно: **смердить**!* (Українська правда); *Як пахнути, а не **смердіти*** (Українська правда); *Чим **смердить** у Катеринополі?* (Віче); *У Луцьку знову **смердить*** (ВолиньPost). У перекладеному романі П. Зюскінда «Запахи, або Історія одного вбивці» лексеми *смердить/сморід* вживані 11 разів, причому конструкції мають градаційну семантику – від найнижчих верств населення до короля з королевою – всі винятково смердять: *«На той час, про який ми оце говоримо, у містах панував такий **сморід**, що його нам, сучасним людям, навряд чи й можна уявити. Вулиці **смерділи** гноєм... Із камінів **смерділо** сіркою... Люди **смерділи** потом та невинним одягом, з їхніх ротів **смерділо** гнилими зубами... **Смерділи** річки, **смерділи** майдани, церкви, **сморід** стояв під мостами й у палацах. Селянин **смердів**, як священник, ..., навіть король — як хижий птах, а королева — як стара коза.... ...не було жодної сфери людської діяльності, творчої чи руйнівної, жодного вияву життя — коли воно народжується чи вже занепадає, — що його не супроводжував би **сморід**»*.

6. Дієслова на позначення соціальних процесів: *деградувати, регресувати, прогресувати, знецінюватися, девальвуватися, процвітати, посилюватися, відновлюватися, відроджуватися, оживати (перен.), злидарювати, бідувати, нуждувати, старіти, занепадати, пристосовуватися* тощо. Це чисельна група дієслів, оскільки соціальні процеси охоплюють послідовні зміни різних станів суспільства, а також окремих його систем: демографічної, економічної, екологічної, політичної тощо. Зважаючи на стрімкий розвиток суспільства на нинішньому етапі, ця семантична група постійно поповнювана. Дієслова цієї групи різноманітного походження: іменникового (*злидар* – *злидарювати*, *ціна* – *знецінюватися*), прикметникового (*старий* – *старіти*), дієслівного (*родитися* – *відроджуватися*, *цвісти* – *процвітати*).

7. Дієслова на позначення внутрішнього світу людей: *батьорішати, посерйознішати, добріти, озвіріти, мудріти, мудрішати, знавісніти, добріти*. Дієслова цієї групи також мають відприкметникове походження і утворювані аналогічно групі 2: зі збереженням суфіксів ступенів порівняння: *добріти* «Ставати, робитися добрим (у 1 знач.)» (СУМ 2: 323) та *добрішати* «Ставати, робитися добрішим (див. добрий 1)» (СУМ 2: 323).

Периферія семантичного поля процесуальності

Периферійні засоби вербалізації семантичного поля процесуальності можна поділити на ближні та дальні, залежно специфіки вираження архісеми. Ближню периферію поля процесуальності формують:

1. Дієслова, що належать до інших семантичних полів, які, проте, в певних контекстах можуть виражати процесуальне значення, або сема процесуальності накладається на іншу сему: переважно стан-процес (*мерзнути, горіти, блищати, радіти, непокоїти* тощо). У дослідженні не виділено окремі семантичні підгрупи в межах цієї групи, оскільки важливим є передусім вираження процесуальної семантики. Слід зауважити, що дієслова цієї групи, крім конструкцій зі значенням стану чи процесу, виражають характеристизацію, тобто позначають постійні властивості суб'єкта, пор.: *Очі блищать, а душа співає; Як скло, вода блищить; Сніг блищить проти сонця* – тимчасова предикативна ознака; *Декоративні подарунки, що блищать; Фольга блищить* – постійна предикативна ознака. Вираження тимчасової ознаки супроводжуване наявністю залежних компонентів, переважно каузативів, або ширшого контексту, що вказують на умови, в яких можлива така ознака, натомість семантика характеристизації не вимагає залежних словоформ і реалізована у двоскладних елементарних конструкціях.

2. Акціональні дієслова, що втрачають сему акціональності. А. П. Загнітко зазначає, що «зменшення ступеню дії (акціональності) зумовлює пропорційне збільшення ступеню стану» (Загнітко, 19). До периферії цю групу слід зарахувати, оскільки семантика процесуальності реалізовувана в їхніх вторинних значеннях. Проте переважно ці дієслова, втрачаючи граматичне значення перехідності, виступають носієм процесуальної семантики, реалізовуваної поза волею суб'єкта. До цієї групи належать: 1) перехідні дієслова, що втрачають семантику акціональності: *трусити, колоти, заливати* тощо. У висловленнях вони позначають процеси природи або фізіологічні процеси суб'єкта-істоти, вираженого формами непрямих відмінків, зокрема знахідного: *Мене трусить, У боці коле, Землю заливає*; 2) перехідні дієслова, що вживаються в метафоризованих конструкціях. У прямому значенні такі слова вимагають суб'єкта-істоти, проте, метафоризуючись, допускають поєднання з неістотою, а тому дія втрачає спрямовану дію на об'єкт: пор. *Художник малює портрет – Мороз малює на вікні; Хлопчик хльоскає батіжком бур'яни – Сніг хльоскає боляче по обличчю*; 3) неперехідні дієслова, вживані в переносному значенні з суб'єктом-неістотою: *Очі бігають; Думка бігає, Ідея жевріє* тощо. Такі конструкції слід відрізняти від висловлень з синекдохічним уживанням дієслівних лексем: *Ноги ледь волочаться* (про людину, яка втопилася, тому не має сили швидко пересувати ноги).

2. Іменники на позначення процесів природи у двоскладних та односкладних номінативних конструкціях: *Сніг; Ось і дощ; Хуртовина; Злива; Іде дощ; Ле дощ* тощо. У номінативних конструкціях сема процесуальності більшою мірою поєднується з позначенням стану, тобто з певною пасивністю, однак є відмінність між висловленнями *Зима* та *Дощ*, оскільки перше фіксує факт позамовної дійсності в усій його повноті – зима включає не лише сніг, але й мороз, лід, певний стан природи тощо, а друге фіксує саме окремий процес, що відбувається в природі. У двоскладних висловленнях переважно вживані дієслова *іти* або *падати*, що зазнають граматикалізації і виступають як показники граматичних частково-дієслівних значень часу, особи, способу, а змінюваний іменник актуалізує власне процесуальну семантику: *Іде дощ; Іде сніг; Падає сніг*. Специфіку

перебігу процесу уточнюють залежні прикметники: *Іде сильний (слабкий, краплистий, холодний) дощ*, що перебирають на себе функцію квалітативних прикметників. Інші дієслова, зокрема *лити, сипати, сіяти, ліпити, заливати* теж конкретизують особливості процесуальної ознаки, тобто виконують функцію квалітатива: пор. *Дощ іде – Дощ лє – Дощ заливає – Дощ сіє; Сніг іде – Сніг сіє – Сніг сипле – Сніг ліпить*, однак вираження загального процесуального значення залишається за іменником. Такі конструкції є продуктивними у художньому та розмовному стилях мови, причому з елементами метафоризації, коли дієслівним присудком виступає дієслово будь-якої іншої лексико-граматичної групи або дієслово еліпсоване: *Там з неба дощ; На маленькій планеті у великому лузі Сходить вечір; Завіяло, заговорило снігом У полі, попід садом і в саду; Учора ще тут басувало літо, Тепер дивися: молода зима!* (М. Вінграновський).

3. Фразеологізми з головним компонентом – процесуальним дієсловом або іменником, що має сему процесуальності, тобто в таких фразеологізмах загальне значення мотивоване значенням складових компонентів: *багатіти думкою* – «потішати себе намірами, задумами» (СФУМ 22), *бере на дрижаки* – «хто-небудь мерзне, труситься від холоду» (СФУМ 26), *вибивати дрижаки* – «дуже тремтіти від холоду, нервового напруження» (СФУМ 61), *береться на світ (на день)* – «світати, розвиднюватися», *благословлялося на світ* – «світати, розвиднюватися» (СФУМ 33), *позбувати жиру* – «худнути» (СФУМ 531), *танути як свічка* – «швидко втрачати сили, здоров'я через хворобу, горе; марніти» (СФУМ 707), *вергати громи* – «дуже гніватися на кого-небудь» (СФУМ 56), *аж нашіти вогнем* – «бути розгарячілим, рум'яним і т.ін. через сильне збудження» (СФУМ 487), *цокотіти зубами* – «тремтіти від холоду, страху» (СФУМ 758).

Дальню периферію семантичного поля процесуальності становлять:

1. Фразеологізми з головними компонентами різної частиномовної належності, що позначають процеси, при цьому загальне значення фразеологізмів не мотивоване значенням складових компонентів, а сформоване метафоричним перенесенням: *білі мухи* – «сніг, сніжинки» (СФУМ 413), *пекти раків* – «червоніти переважно від сорому» (СФУМ 488), *посипати голову попелом* – «вдаватися в тугу, в розпач» (СФУМ 547), *псувати кров* – «нервувати, дратуватися» (СФУМ 581), *вбиватися в колодочки* – «виростати, ставати дорослим» (СФУМ 53), *виливати жовч* – «виявляти чим-небудь недоброзичливість» (СФУМ 75). До цієї групи можна зарахувати також трансформовані фразеологізми: *Лягла зима, і білі солов'ї Затьохкали холодними вустами* (М. Вінграновський).

2. Описові конструкції, переважно співвідносні з реченнями, що позначають різні процеси. Особливо продуктивними вони є в художньому стилі, оскільки активно творять цілі семантичні блоки на позначення процесів природи: *Вони [рослини] лізли одна на одну, переплітались, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повезли на тин* (О. Довженко); *І тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками; Жовтими свічками коров'як На наших на козацьких на могилах; - Добрий день! – Сказав сьогодні вечір; За птахом піниться вода. В малому полі мак червоний Пречисту хмару вигляда І макоцвітний погляд ронить; В ясно-*

вельможному тумані, ...при всій-усій своїй осанні Коронувався мухомор (М. Вінграновський).

Отже, центром семантичного поля процесуальності є дієслова, що виражають процесуальну семантику безпосередньо. Вони характеризовані такими ознаками, як пасивність суб'єкта, який переживає дію, недоконаність та неперехідність. Крім того, центральними є ті дієслова, що виражають архісему процесуальності безпосередньо, у першому значенні. До ближньої периферії слід зарахувати процесуальні дієслова, що виражають сему процесуальності обмежено: в окремих синтаксичних конструкціях, втративши сему акціональності. До цієї ієрархічної складової належать також фразеологізми з головним компонентом – дієсловом; іменники – номени природних явищ у конструкціях з граматикалізованими дієсловами або дієсловами, що частково втрачають своє значення або виконують квалітативну функцію. Дальню периферію складають одиниці метафорованого характеру, зокрема дієслівні лексеми в переносному значенні у фразеологізмах, описові висловлення, що мають загальне значення процесуальності. До останнього різновиду належать прості висловлення, а також частини складних конструкцій.

Дальші дослідження можуть бути спрямовані у сферу докладного аналізу специфіки вираження процесуальної семантики субстантивними компонентами, зокрема іменниками.

Література

1. Антомонов А. Ю. Исследование структурной организации лексико-семантического поля: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Киев, 1987. 191 с.
2. Васильев Л. М. Теория семантических полей. *Вопросы языкознания*. 1971. № 5. С. 105-113.
3. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. Київ: ННКО ВО, 1990.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. Москва, 1976.
5. Кутня Г. В. Предикати процесу в сучасній українській мові: семантико-синтаксичні структури з імпліцитним суб'єктом на позначення змін у навколишньому середовищі. *“Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія*. Вип. 10. Т. 1. Вінниця, 2008. С. 206-211.
6. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. Москва: МГУ, 1972. 198 с.
7. Мещанинов И. И. Глагол. Ленинград: изд-во Акад. наук СССР, 1982. 197 с.
8. Словарь української мови. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ, 1958.
9. Словник української мови: у 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980.
10. Словник фразеологізмів української мови. Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Ігнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2008. 1104 с.
11. Сулима О. П. Словотвірний потенціал процесуальних дієслів. *Молодий вчений*. №3 (79.1). Вінниця, 2020. С. 71-76.
12. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. 439 с.
13. Porzig W. Wesentliche Bedeutungsbeziehungen. *Wortfeldforschung: zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. XVIII. 1973, S. 78-103.
14. Trier J. Altes und Neues vom sprachlichen Feld. Mannheim, Zürich, 1968. 20 s.
15. Ullmann S. Semantik: Eine Einführung in die Bedeutungslehre. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1973. 401 s.

Список джерел ілюстративного матеріалу

1. Антикoр – Нацiональний антикoрyпцiонний портал. Web. 24 вересня 2020.
2. Дoвженкo О. Зачарoвана Десна. Опoвiданнн. Щoденник (1941-1956). Киiв, 2001.
3. Вiнгранoвський М. Вiршi. Web. 19 липня 2020.
4. Вiче. Web. 24 вересня 2020.
5. ВолинЬPost. Web. 24 вересня 2020.
6. Жиленкo I. НОМО FERIENS : Спогади. Киiв, 2011.
7. Онацькa Г. Iвoлзi весна наснилась. Хмельницький, 2017.
8. Патрiоти Укpaїни. Web. 24 вересня 2020.
9. Рaдiо Марiя. Web. 24 вересня 2020.
10. Рaдiо Свoбoда. Web. 24 вересня 2020.
11. Сенченкo К. Мoя дyшa i плаче, i смiється. Web. 22 вересня 2020.
12. Стaнiслaвськa A. Вiршi, прoзa, aналiтiкa, oгляди. Web. 12 вересня 2020.
13. Укpaїнськa прaвдa. Web. 24 24 вересня 2020.
14. Шкляр В. М. Зaлишинець. Чoрний вoрoн. Хaркiв, 2011.
15. UNN – Укpaїнськi нaцiональнi нoвини. 24 вересня 2020.

References

1. Antomonov, Alexei. "Issledovanie strukturnoj organizacii leksiko-semanticheskogo polja (Study of the structural organization of the lexical-semantic field)". Diss. Kiev, 1987. Print.
2. Vasil'ev, Leonid. Teoriya semanticheskikh polej (Theory of Semantic Fields). *Voprosy jazykoznanija (Linguistic issues)* 5(1971): 105-113. Print.
3. Zahnitko, Anatoliy. *Struktura ta iierarkhiia valentnykh znachen diieslova (Structure and hierarchy of valence meanings of verbs)*. Kyiv: NNK VO, 1990. Print.
4. Kutnia, Halyna. Predykaty protsesu v suchasni ukrainskii movi: semantyko-syntaksychni struktury z implitsytnym sub'iektom na poznachennia zmin u navkolyshnomu seredovyshchi (Predicates of the process in the modern Ukrainian language: semantic-syntactic structures with an implicit subject to denote changes in the environment). "Naukovi zapysky" Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Filolohiia ("Scientific notes" of Vinnytsia State Pedagogical University. M. Kotsyubynsky. Series: Philology) issue 10, vol. 1. (2008): 206-211. Print.
5. Lomtev, Timofej. *Predlozhenie i ego grammaticheskie kategorii (Sentence and its grammatical categories)*. Moskva, 1972. Print.
6. Meshhaninov Ivan. *Glagol (Verb)*. Leningrad, 1982. Print.
7. *Slovnyk ukrainskoi movy: u 11 tomakh. (Dictionary of the Ukrainian language)*. Kyiv, 1970-1980. Print.
8. *Slovnyk frazeologizmiv ukrainskoi movy (Dictionary of phraseology of the Ukrainian language)*. Kyiv, 2008. Print.
9. Sulyma, Olesia. Slovtovirnyi potentsial protsesualnykh diiesliv (Word-forming potential of processual verbs). *Molodyi vchenyi (A young scientist)* 3(79.1) (2019): 71-76. Print.
10. *Suchasna ukrainska literaturna mova (Modern Ukrainian literary language)*. Kyiv, 1997. Print.
11. Porzig, Walter. Wesentliche Bedeutungsbeziehungen. *Wortfeldforschung: zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes*. Darmstadt, 1973. Print.
12. Trier, Jost. *Altes und Neues vom sprachlichen Feld*. Mannheim, Zürich, 1968. Print.
13. Ullmann, Stephen. *Semantik: Eine Einführung in die Bedeutungslehre*. Frankfurt am Main, 1973. Print.

List of Sources

1. Antikor – Nacjonal`ny`j antikorupczionny`j portal (National anti-corruption portal). Web. 24 Sep. 2020
2. Dovzhenko, Oleksandr. *Zacharovana Desna. Opovidannia. Shchodennyk (1941-1956) (Enchanted Desna. Story. Diary (1941-1956))*. Kyiv: Dnipro, 2001. Print.
3. Onatska H. Ivolzi vesna nasnylas (Orioles dreamed of spring). Khmelnytskyi, 2017. Print.
4. Patriots of Ukraine (Patriots of Ukraine). Web. 24 Sep. 2020.
5. Radio Mariia (Radio Maria). Web. 24 Sep. 2020.
6. Radio Svoboda (Radio Liberty). Web. 24 Sep. 2020.
7. Senchenko K. Moia dusha i plache, i smietsia (My soul both cries and laughs). Web. 22 Sep. 2020.
8. Shkliar V. M. Zalyshynets. Chornyi voron (Black Raven). Kharkiv, 2011. Print.
9. Stanislavska A. Virshi, proza, analityka, ohliady (Poems, prose, analytics, reviews). Web. 12 Sep. 2020.
10. Ukrainska pravda (Ukrainian Pravda). Web. 24 Sep. 2020.
11. UNN – Ukrainski natsionalni novyny (Ukrainian national news). 24 Sep. 2020.
12. Vinhranovskyi, Mykola. Virshi (Poems). Web. 27 Aug. 2020.
13. Viche (Chamber). Web. 24 Sep. 2020.
14. VolynPost. Web. 24 Sep. 2020.
15. Zhylenko I. HOMO FERIENS: Spohady (Memoirs). Kyiv, 2011. Print.

STRUCTURE OF THE CONCEPTUAL FIELD OF PROCEDURALITY IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Olesia Sulyma

Department of Ukrainian Language of National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine.

Abstract

Background: The study of the conceptual field of procedurality is actual in modern linguistics due to insufficient study of this problem. Outlining the specifics of the semantics of procedurality, the means of its implementation, the allocation of central and peripheral components of the field allows us to distinguish a separate, procedural group of verb semantics in contrast to the available classifications of verbs in the scientific literature.

The purpose: The purpose of the analysis is to investigate the conceptual field of procedurality, the center, near and far periphery of its means of verbalization.

Results: The conceptual field of procedurality is a complex structure that covers elements of different structure: from tokens to a complex syntactic whole. The center of the field includes verb vocabulary that directly denotes a procedural feature implemented outside the will of the subject. This group includes verbs related to changes in the state of nature, objects, phenomena, persons, verbs of sound, smell, social processes, and so on.

The near periphery includes verbs that lose the main seme – mostly actionality – and acquire procedural semantics. These verbs are characterized by a high degree of semantic bleaching and metaphorization. In addition, the near periphery is also formed by nouns that denote natural phenomena that appear in simple sentences, and idioms with the main component - the procedural verb.

The far periphery is formed by idioms with the main components of different part-of-speech affiliation, descriptive constructions, correlated with sentences and a complex syntactic whole.

The far periphery of the conceptual field of procedurality is constantly replenished by creating descriptive structures in the texts of artistic style, and therefore further research can be directed to this area.

Key words: conceptual field, archiseme, center, periphery, lexeme, idiom, mononuclear sentence.

Vitae

Olesia Sulyma is Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language of National Pedagogical Dragomanov University. Her areas of research interests include functional linguistics, cognitive linguistics, linguistic pragmatics, and psycholinguistics.

Correspondence: olesiasulyma@gmail.com

Надійшла до редакції 26 липня 2020 року
Рекомендована до друку 15 вересня 2020 року